

B. KIS ATTILA

ADAM FRANCK (1639–1717) PÁLYAKÉPE

A vele kapcsolatos gyér publikációk arányait tekintetbe véve ifj. Adam Franck ma is leginkább az 1667-ben írt leveléről és az abban foglaltak alapján ismert, jóllehet – különösen a frissen előkerült források tükrében – több volt „rengát” erdélyi unitárius vándordiaknál. Életútja fordulatokban gazdag, egész Európán átívelő 17. századi „karrierregény”, amelyben jelentős helyet foglal el, hogy évtizedeken keresztül összekötő szerepet játszott a nyugati protestáns államok, különösen a tengeri hatalmak, Hollandia és Anglia, valamint Erdély és Magyarország között. Alakja feltűnik a korabeli Európa arculatát leginkább meghatározó döntéshozók, az angol kabinetet irányító triumvirátus, Marlborough herceg, Sidney Godolphin és Robert Harley, illetve a holland grand pensioner, Anthonie Heinsius, és az Amszterdamot irányító nagyhatalmú régensek, Nicolaas Witsen vagy Willem Buys mellett. Befolyásos kapcsolatai voltak a berlini udvarban (és talán Portugáliában is), de Erdély nyugat-európai ágenseként is működött, mindig aktívan, időnként – különösen a Rákóczi-szabadságharc idején – hatásosan képviselve a tengeri hatalmak döntéshozói előtt a „magyar ügyet”. Fontos szerepe volt európai hírű irodalmi művek publikálásában (az erdélyi könyvkiadás egyik követe szeretett volna lenni a korabeli könyvpiar holland fővárosában), amszterdami és londoni háza pedig felekezeti hovatartozásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül volt a Nyugatra tartó erdélyi fiatalok egyik állandó zarándokhelye, akik közül többen valószínűleg az ő közbenjárására kaptak ösztöndíjat nemetalföldi mecénásoktól.

Ifj. Adam Franck 1639 áprilisa és szeptembere között született Kolozsváron.¹ Sziléziai származású apja, id. Adam Franck jól ismert alakja az erdélyi unitárius egyháztörténetnek. A rakóvi akadémia rektora volt, akit 1633-ban választottak Joachim Stegmann helyére a kolozsvári szász unitárius egyház prédikátorának.²

1 Amikor Franck a leideni egyetemre iratkozott be 1660. augusztus 28-án, 21 évesnek vallotta magát, az 1669. április 4-én megkötött házassági bejegyzése szerint akkor 29 éves volt. Így 1639 áprilisa és szeptembere között születhetett. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, szerk: Szabó Miklós, Tonk Sándor, 1992. 3. (14.) R. Lambour, *De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612–1678) in Amsterdam=Doopsgezinde Bijdragen*, 1999. 116.

2 Az apja életútját ismertető fontosabb források: *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626–1696*, II. kötet 104., J. Sandius, *Bibliotheca antitrinitariorum*, 1967. 229–230 KÉNOSI-Uzon, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, szerk: Káldos J., Latzkovits M. 2002.128. Anyjáról az időskori Adam Franck titkára, Lodewijk Van Saan úti-

Hozzá írta 1638-ban Jan Stoiński azt a levelet, amely alapján a holland kálvinista ortodoxia Németalföldön megindította a szociniánusok elleni kampányát, és felújította a remonstránsok elleni támadásait, Erdélyben pedig a dési komplanciói során a helyi unitáriusok ellen szolgáltatott érveket.³ Anyja kolozsvári szász családból származott, akinek Werner nevű fivére még 1705-ben is ebben a városban élt, akinek két lánya – egy holland úti napló szerzője szerint – a korban „a város leggyönyörűbb hölgyei” közé számított. Híresebb kolozsvári rokona volt még az unitárius egyház korabeli szász prédikátora, Stephanus Pauli, akihez minden bizonnyal az 1667-es levelét is címezte, és aki itthon hagyott ingóságainak és könyvtárának volt a kurátora. Életének első húsz évét Kolozsváron töltötte, erről az időszakról azonban a későbbiekhez képest alig tudunk valamit. 1655-ben meghalt az édesapja, aki szép könyvtárat hagyott maga után, benne hollandiai szerzők műveivel. Húszéves korában részben a saját, részben az unitárius egyház költségén Szentiványi Márkos Dániel és Rázmán Péter társaságában hollandiai peregrinációra indul, mindhárman 1660. augusztus 28-án iratkoztak be a leideni egyetemre.⁴ Tanulmányútjuk kezdete egybeesik egy olyan jelentős eseménysorral, amely minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy Adam Franck élete új fordulatot vegyen. Az 1658-as lengyel diéta kodifikáltan is a lengyel szociniánusokra hárította a kollektív felelősséget a lengyel állam 1657-es átmeneti megroppanásáért, ami a konverzióra nem hajló lengyel szociniánusok több ezres tömegének évekig tartó európai exodusához vezetett. A diaszpóra központjává átmenetileg a lengyel határhoz közel fekvő sziléziai Kreuzburg vált, 1661 júniusában innen írták segélykérő levelüket a lengyel vezetők a holland remonstránsokhoz, amely – elsősorban az odeweteringi remonstráns prédikátornak, Johannes Naeranusnak (1608–1679) köszönhetően – többéves gyümölcsöző kapcsolatot indított el közöttük. Az újabban előkerült források sugallata szerint Adam Franck élete az 1660-as években szorosan összefonódott ezzel a történelmi eseménysorral. Franck 1662 tavaszán már nem Leidenben, hanem Amszterdamban élt, és tagja lett az amszterdami remonstráns „broederschaapnak”.⁵ Ugyanezen év december 10-én pedig több száz kilométeres keleti utazásra vállalkozva beiratkozott az odera-frankfurti egyetemre. Az nem meglepő, hogy egy 17. századi vándordiák útba ejti tanulmányai során Frankfurt an der Odert. 1667. okt. 10-én így tettek útítársai is, csakhogy ezt

---

naplójában olvashatunk adatokat: „Adam Francke apja kolozsvári pap volt, aki feleségül vett egy Werner nevű hajadont Erdélyben, akinek a bátyja még mindig él, 1705-ben a kolozsvári városi tanács tagja volt. Két lánya van, akik a város leggyönyörűbb hölgyei” Lodewijck van Saan, *Reise na Wenen*, Országos Széchenyi Könyvtár, Oct. Holl. 1 95v.

3 Miklós Ödön, *Satorius János lengyel szociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból*=Keresztény Magvető 52. 68-84.

4 *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, szerk: Szabó Miklós, Tonk Sándor 1992. 3. (14); 42. (402); 234. (2367).

5 Lambour, *De familie*, 116.

hazafelé tartva – ésszerűen –, a hosszú peregrináció egyik utolsó állomásaként tették meg. Adam Franck azonban egy nehezen magyarázható, anyagilag költséges „cikkcakkot” tett vándorévei során: 1662 telén Amszterdamból megérkezett Kelet-Németországba, 1663 őszén pedig már újra Hollandiában volt. A korban ésszerűtlennek tűnő kitérőre két magyarázatot adhatunk: Adam Franck kétévnyi peregrináció után, 1662 késő őszen vagy hazaindult, de valamiért félúton mégis visszafordult, vagy egy határozott céllal, és eleve a visszatérés szándékával indult hosszú kirándulásra kelet felé. Egy anyagi nehézséggel küzdő polgárdiák egyiket sem tehetett volna meg támogatók nélkül, ezúttal azonban a segítő mentorok már nem az erdélyiek lehettek.⁶ Akármi volt is az eredeti motiváció, odera-frankfurti kalandja során Adam Franck felvehette a kapcsolatot a lengyel menekültekkel, s hogy meg is tette, az abból tudható, hogy – Goosen van Nijendaal friedrichstadti remonstráns prédikátor album amicorumának bejegyzése szerint – 1663 augusztusában Franck már a schleswig-holsteini hollandok lakta kisvárosban, Friedrichstadtban tartózkodott, ahol akkoriban a lengyel szociniánusok nevében Stanislas Lubieniecki (1624–1675) folytatott tárgyalásokat a remonstráns egyházzal való egyesülésről és a menekültek kompakt letelepítéséről. A kísérlet végül politikai okokból nem sikerült, és októberre világossá vált, hogy a szociniánusok nem maradhatnak ott tovább.⁷ A tárgyalásokat folytató dantzigiakat ugyanakkor befogadták a remonstráns egyházba, és mindannyian – Adam Franckkal – Amszterdamba utaztak, ahol végül véget ért több évig tartó zaklatott bolyongásuk.⁸ A kolozsvári teológushallgató odera-frankfurti és friedrichstadti kirándulása alatt elnyerhette Lubieniecki bizalmát azzal, hogy személyes jelenlétével próbálta elősegíteni a lengyel szociniánusok és a holland remonstránsok közeledését, ami abból sejthető, hogy kapcsolata Lubienieckivel és a szociniánusok más korabeli fontos döntéshozóival még évekig dokumentálhatóan fennmaradt.

Minderre az is bizonyíték, hogy a lengyelek nagy volumenű amszterdami publikációs terveiket is Franck segítségével valósították meg az 1660-as években. A kreuzburgi zsinat 1663 nyarán nemcsak Lubieniecki friedrichstadti tárgyalásait hagyta jóvá, hanem határozott arról is, hogy az ellenük folyó politikai

6 1667-es levelében Franck éppen arra hivatkozva hártja el a kolozsvári előjárók hazahívását, hogy a részére erre a célra küldött pénz nem volt elegendő, s hogy annak előteremtése nagy nehézséget okoz számára. Wittman Tibor írja a Németalföldről szóló monográfiájában, hogy a jelentős pénzbeáramlás miatt a 16–17. századi Hollandiában állandó infláció volt, amely elértékeltethette azt a csekély támogatást is, amelyet az erdélyiek biztosítani tudtak. Wittman Tibor, *Németalföld aranykora*, 1980. 153.

7 E. M. Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1946. 502. Adam Franck Augustinus *Vallomásaiból* idéz Goosen van Nijendaal albumába Friedrichstadtban 1663. augusztus 26-án. Közli: R. Lambour, *Aanvullingen op het onderzoek naar het Amsterdamse milieu van Daniel Zwicker (1612–1678)*, Doopsgezinde Bijdragen, 2000. 55.

8 Lambour *De Familie*, 118.

kampányt az egy évszázad alatt felhalmozódott szociniánus irodalom európai terjesztésével próbálják ellensúlyozni. Az ambiciózus koncepció megvalósításával a zsinat Samuel Przypkowski (1592–1670) bízta meg, aki legkorábban 1664. június 20-án keltezett, Johannes Naeranusnak címzett levélében utal Franckra: „A szerző akaratából Julius Celsus könyveinek szerkesztésére a jeles Franckot válaszd ki: kérlek, a nevemben gyakorolj rá ez ügyben újból és újból nyomást”.⁹ Az 1665. március 2-án keltezett levélből pedig világosan kiderül, hogy Adam Franck ekkor már gőzerővel a kreuzburgi zsinat által kitűzött feladat végrehajtásán dolgozik: „Amint hallom, a mi Adam Franckunk az elhunyt Jonas Schlichtingius műveinek szerkesztésével foglalatoskodik nálatok.” A folytatásból azt is megtudhatjuk, hogy a kiadás fő szervezője, Przypkowski közvetlenül Franckkal is levelezett: „Egy igen hosszú levelet írtam neki, és kértem, készítsen egy másolatot, hogy te is elolvashasd, amit, ha nem esik nehezedre, szeretném, ha még egyszer te is kérnél tőle.”¹⁰ Mindezt megerősíti Franck 1667-es levele, amelyben egyik utalása révén az erdélyiekkel is tudatja a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* első két kötetének megszületésében játszott szerepét.

„Ezért is van úgy, hogy életem fenntartásáért és tanulmányaim folytatásáért nem fecsérelem időt alváásra, és nem kíméltem magam a munkában, sőt éjjel-nappal izzadtam, egy negyedórát sem engedtem elillanni, sokszor éjjeli álmomat is megraboltam (melynek tanúja Crelliusnak és Schlichtingiusnak ama minap kinyomtatott két vaskos kötete, amelyeket én előbb sorba rendeztem, és az elsőt le is jegyeztem), mellyel egy »hozzám igen ragaszkodó, hűséges vendéget«, egy »házi« betegséget sikerült szereznem, ami miatt képtelen vagyok hangosan beszélni és prédikációt tartani, és ami engem lassú sorvadással emésztt.”

Jelentősége ellenére a kiadás történetét ma is meglehetősen homály fedí, mivel a szocinianizmust betiltó törvények és a holland hatóságok miatt a munkálatok és a terjesztés állandó szigorú konspiráció mellett zajlott.¹¹ A rejtélyes ügy ugyanak-

9 „...abs te ornatissimus noster Francus in editione librorum Julii Celsi de auctoris mente expiscetur: a per me ipsi negraveris etiam atque etiam peto.” Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (UBA), Kézirattár (Mss), N78c. A levél előző mondataiból kiderül, hogy itt Przypkowski saját, Julius Celsus álnéven megírt művéről van szó, *Cogitationes ad initium evangelii Matthaei*-ről, amely 1692-ben meg is jelent a *Bibliotheca* sorozatán belül (*P* kötet I–35.). J. Vercruysee, *Bibliotheca Fratrum Polonorum, Tables et Index*=Tijdschrift voor de studie van de Verlichting, 1977. 386.

10 „Adamus noster Francus apud vos ut audio operis posthumi Jonae Schlichtingii editioni praest. Dedi ad hunc bene longae epistolam. Cujus ut tibi legendae copiam faceret petii. Nisi grave est, id uti ab ipso ultro requiras velim” UBA Mss. N78e.

11 Egy 1653-ban hozott németalföldi törvény betiltott mindenféle szociniánus vagy antitrinitárius gyülekezést, és figyelmeztette annak résztvevőit, hogy blaszfémia és „csendháborítás” miatt

kor az évszázadok során több nyugat-európai könyvtörténészt ihletett különféle hipotézis felállítására, amelyek számos ellentmondást hordoztak magukban, és kimaradt belőlük Adam Franck szerepe.¹²

Nem tartom valószínűnek, hogy Franck a brandenburgi utazása előtt tipográfusi tevékenységet végzett volna. Az egyetlen kiadó, aki számára a források szerint dolgozott, Frans Kuyper (1629–1691), ugyanis csak 1663-ban kezdte meg üzleti tevékenységét (1663 és 1673 között volt bejegyezve a könyvkiadók céhébe)¹³, Franck pedig 1662 késő ősztől 1663 végéig nem volt Amszterdamban. Przytkowski 1664 júniusi levele szerint nyomást kell gyakorolni rá, hogy a *Bibliotheca* szerkesztési munkáit elvállalja. Nem szerkesztői tapasztalata, inkább a brandenburgi utazás során bizonyított empátiája és hollandiai kapcsolatrendszere kelthetett olyan bizalmat a lengyel vezetőkben, hogy nagy volumenű publikációs terveiket Franck közreműködésével akarják megvalósítani. Franck kívülállását bizonyítja, hogy nem is akart könnyen kötélnek állni. Sejthetően azért, mert Erdélyből négy vagy öt éve útra kelt, és bizonyára szeretett volna visszatérni az addig alaposan elhanyagolt teológiai tanulmányaihoz: 1665 novemberében meg is kapta az első „dorgáló” levelet kolozsvári előljárótól. Végül az anyagi nehézségeire való tekintettel mégis elvállalta a feladatot, amely döntéséhez az is hozzájárulhatott, hogy peregrinus társai, Szentiványi Márkos Dániel és Rázmán Péter – mint arra 1667-es levelében is hivatkozik – hasonló okokból áthajóztak Angliába. Franck évtizedekkel későbbi titkára, Lodewijck van Saan – nyilvánvalóan az

---

törvényszék elé idézhetik őket. Az antitrinitárius könyvekkel kereskedők 1000 gulden, a nyomdászok 3000 gulden büntetésre számíthattak. J. Israel, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*, 1995. 909–916.

12 Az egyik irányzat szerint a *Bibliotheca*t a remonstráns, ám titokban a szocinianizmussal kacérkodó Blaeu-k nyomtatták ki először, a kiadás kezdeményezője pedig a Remonstráns Szeminárium későbbi vezetője, Étienne de Courcelles (1596–1659) volt. Ezt az elméletet cáfolja, hogy Curcellacus, ahogy azt Ruarral folytatott levelezése mutatja, csak 1640-41-ben bízta a Blaeu-kat szociniánus szövegek kiadására, ráadásul hét évvel Wiszowaty Amszterdamba érkezése előtt, 1659-ben meghalt, és a Blaeu-k által alkalmazott nyomdai kidolgozás sem azonos a *Bibliotheca* tipográfiájával. Az ún. „holland hagyomány” szerint a *Bibliotheca* kiadója Frans Kuyper volt, aki nagybátyjától, Daniel de Breentől kapott biztatást és szakmai támogatást a szerkesztést illetően, halála után pedig Wiszowaty folytatta a munkát, aminek költségeit Samuel Przytkowski fedezte. Némi kronológiai probléma azonban itt is felmerül, hiszen Kreuzburgban csak 1663 nyarán határoznak a Schlichtingius-mű megjelentetéséről, Sandius szerint 1665-ben meg is jelenik, Brenius viszont 1664-ben meghalt, Wiszowaty pedig csak 1666-ban költözik Amszterdamba Mannheimből. A magyar művelődéstörténészek azonban már korábban utaltak Franck szerepére. J. Vercauysse, „*Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, *Histoire et Bibliographie=Odrodzenie e Reformacja w Polsce*, (21), 1976. 197–212.; Káldos J., *Ungarländische Antitrinitarier II, György Enyedi*, *Bibliotheca Dissidentium* XV, 1993. 81.

13 P. Visser, *Blasphemous and pernicious: the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century=Quaerendo*, 1996. 318.

idős Adam Franck saját közlésén alapuló – életrajzi megjegyzése szerint Franck „felhagyott a Hollandiában folytatott tanulmányaival”¹⁴, ami egyértelműen alátámasztja, hogy – a *Bibliotheca*, a könyvnyomtatás, a lengyelek ügyeinek rendezése miatt – letért arról az útról, amelyet az erdélyiek neki szántak.

Franck szerepét a *Bibliotheca* kivitelezésében Przyrkowski 1665. július 6-án Naeranushoz írt levele mutatja meg a legárnyaltabban.¹⁵ A forrás azért is különösen érdekes, mert rávilágít a témával kapcsolatos egyik alapkérdésre, nevezetesen, hogy a hollandok részéről kik állhattak anyagilag a rendkívül költséges *Bibliotheca*-projekt mögött. Przyrkowski levele tartalmaz egy rövid kivonatot Francknak két – Stanisław Lubienieckihez küldött – üzenetéből, amely rávilágít arra, hogy 1665 elején az idősebb lengyel szociniánus vezetők és holland szimpatizánsaik viszonya korántsem volt mentes a félreértésektől.

Kivonat

Adam Francknak a nemes Stanisław Lubienieckihez írott, március 21-én keltezett leveléből:

„Ami azt illeti, amit a szerző saját kézírata alapján a *filius metaphoricus*ról betoldottunk, korábban megbeszéléseket folytattam róluk Poelamburg és Pontanus úrral, akik értetlenkedvén abból semmit fel nem fogtak. Ráadásul arról velük beszélni, és hasonlóképpen jelezni nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra, aligha biztonságos dolog. Hogy erről Naeranus úrral beszéljek, a barátaink semmiképpen nem engedték, hogy mi okból, magam sem tudom.”

Franck levele április 21-én:

„A nemes Schlichtingius írásai mégis igen nagy tetszést arattak nálunk: azért pedig, mert a kegyes emlékezetű szerző szövegeiből nem akarnak semmit elhagyni vagy azokhoz hozzárakni; még azon három vagy négy hely közül sem akarnak egyetlen egy ívet sem visszautasítani, amelyeket a nemes Przyrkowski kihagyni látott volna jónak.

Naeranus úr és mások is, akikkel erről tanácskoztam, úgy ítélik meg, hogy semmilyen okból nem szükséges azokat kihagyni. Ő [Naeranus úr] velünk együtt egyenesen durva zsarnokságnak tartja más szövegét megváltoztatni, vagy abból kihagyni részeket, különösen egy olyan férfiú esetében, mint Slichtingius volt, akinek szellemi erejét, műveltségét és meggyőződését joggal csodálja az egész literátus világ. Ezért ő maga nem szeretné, ha a Kommentárját bármiféle cenzúrának vetnék alá.”¹⁶

14 van Saan, i. m. 92v.

15 UBA, Mss., N78g.

16 UBA, N78k-hoz csatolva, valójában az N78g levelet egészíti ki.

A levélrészlet pontosabb megértéséhez fontos lejegyezni azt a szöveggörnyezetet, ahová Przyrkowski Adam Franck fenti szavait beilleszteni szánta.

„Kértem tőle [ti. Lubienieckitől], mivel a kegyes emlékezetű Jonas Slichtingius gyermekeivel vérrokonságban van, adja oda a művet, hogy ama baljóslatú metafora említésének elhagyásáról kialakult véleményről tanácskozzunk. Azt mondta, hogy ne a rosszból ítéljek, ne veszítsem el a bizalmamat. De az, aki a szerkesztői munkálatokat végzi, nem egyszer bizonyosan állította, hogy közületek a legkiválóbbak, te magad is, értetlenkedvén semmit azokból a *metaphoricus filius*-ról szóló szavakból megérteni nem tudtok. Amit hogy jobban megérts, idézem Adam Franck két, saját maga által írt levelének szavait. [*Ide szánta beszúrni a két levelet Przyrkowski.*] Ezekből láthatod, milyen méltatlan helyzetben érezte magát, aki világosan megérthette magának Adam Francknak a szavaiból, hogy eddig a dologról nem beszéltek Poelymburgus úrral és Pontanus úrral (a harmadik levélben Galenus úr is bele van keverve), hacsaknem esetleg futólag elintézve (és úgymond) elméletileg; hogy nem mondták nekik, hogy Slichtingius a Kommentárjaiban ilyeneket vetett papírra; és hogy nem biztonságos nekik ezt a sietve elkészítendő kiadás szempontjából elmondani. Sőt Adam Franck nem tanácskozhatott veled sem erről a dologról, mivel nem tudom, milyen barátok ezt megtiltották neki. Hogy zsarnokságnak ítéled más szövegéből a szerző akarata ellenére elhagyni vagy hozzátenni, én is ugyanezt állítom. Én is éreztem ezt a Slichtingius-szöveg esetében, még mielőtt ezt a hatalmas tévedést beláttam volna. Íme egy példa, milyen könnyen szokott megtévedni a magunkfajta.”¹⁷

Az idézet rávilágít arra, hogy a bizalom a hollandok és a lengyelek között korántsem volt magától értetődő. A remonstráns vezetők részben politikai, részben teológiai okokból megosztottak voltak a bajba jutott lengyelországi szociniánusok anyagi támogatását, a velük való (a lengyelek intenciói szerint az egyesülést is magában foglaló) együttműködést illetően. Franck 1667-es leveléből kiderül, hogy a Hollandiában 1662 és 1665 között összegyűlt jelentős összegű segélynek csak az egyhetedét adták a remonstráns egyház tagjai, és ehhez a támogatáshoz is azt szabták feltételként, hogy a száműzött szociniánusok megszakítják velük a kapcsolatukat, és többet nem fordulnak hozzájuk. Levele szerint Franck az egyre elzárkózóbb magatartás miatt – amit egyébként a magyar unitáriusok felé is éreztettek – kisebb vitába is keveredett az amszterdami remonstráns broederschaap prédikátorával, Isaac Pontanusszal (1625–1710), aki Arnold Poelenburg halála után (1666) egyúttal a Remonstráns Szemináriumot irányította, tehát a legbefolyásosabb remonstráns vezetőként tarthatjuk számon. Lubienieckihez írott feljegyzése szerint (1665. márc. 21.) Franck a *Bibliotheca* szerkesztése közben egy

17 UBA, Mss., N78g.

kényes probléma elé került: Schlichtingius nyílt utalásai a Fiú istenségének tagadására („filius metaphoricus”) teológiai szempontból kényessé, politikai szempontból rendkívül kockázatosá tették a kiadvány megjelentetését. Franck erről szeretett volna értekezni Poelenburggal és Pontanusszal, amit minden bizonnyal azért érez szükségesnek, mert a remonstráns egyház anyagilag hozzájárult a kiadvány megjelentetéséhez. Poelenburg és Pontanus értetlenkedés mögé rejtve fejezték ki aggodalmukat és egyet-nem-értésüket. Az óvatosságra intő „barátok” mögött talán a kollegiánsokat kell értenünk (például Franck az 1685-ös levélben is „nostris amicis”-nek hívja őket, amely elterjedt megnevezésük volt), akik még az 1650-es évekből ismerték Pontanus nyitottságának korlátait.¹⁸ Galenus Abrahamsz de Haan (1622–1706) a szakirodalom szerint sohasem vallott szociniánus nézeteket, de éppen túl volt egy kockázatos peren, amely során – 1663-ban – éppen ezzel vádolták.¹⁹ Így elkötelezett toleranciája ellenére politikai megfontolásokból elképzelhetően ő is kételyeit fejezte ki Franck előtt. A minderről értesülő Przypkowski ezek után hajlott az öncenzúra felé. A kritikus helyzetben azonban Franck az intések ellenére mégis beszél Naeranusszal, aki felháborodottan utasítja el a szöveg megcsonkítását. Az érdekes mindebben, hogy nem Galenus vagy Pontanus, hanem Naeranus szava a döntő. Az általam feltételezett szerepének a megvilágításához egy analógiával szeretnék élni. A lengyel száműzöttek számára összegyűjtött 12 000 tallér sorsáról Przypkowski úgy rendelkezett, hogy abból 1000 tallér maradjon Hollandiában, és annak Naeranus legyen a kurátora, ő ossza szét a Hollandiába menekülők között.²⁰ A *Bibliotheca*-sorozatra bizonyosan különített el pénzt a kreuzburgi zsinat, ugyanakkor szükség volt holland mecénásokra is – akik tehetősebb remonstránsok, de ismét főleg kollegiánsok (Piet Visser szerint például Jan Hartigvelt és Abraham Lemmerman) lehettek.²¹ Naeranus szerepe minden bizonnyal ugyanaz volt, mint a segélygyűjtés esetén: egyrészt agitálhatott a támogatás mellett, másrészt a vele többéves „munkakapcsolatban”

18 A „vrijheid van spreken” miatt az 1650-es években Pontanus heves vitában állt a kollegiánsokkal. A kollegiáns ügyet Franck egyik barátja, Klinkhamer képviselte (l. 41. jegyzet), aki 1655-ben vitairatot jelentetett meg a szabad prófécia védelmében, *Vrijheijt van spreekken* címmel. A. C. Fix, *Prophecy and Reason, The Dutch Collegiants in the Early Enlightenment*, 1990. 178–180.

19 Legnagyobb ellenfele, a konzervatív mennonita Samuel Apostool 1663-ban szocinianizmus vádjával a hágai bíróság elé idézte Galenust. Fix, i. m. 104.

20 Az összegyűlt 12 000 imperiál sorsát 1665. június 1-én kelt levelében tisztázza Przypkowski Naeranusszal. A levél szerint 1000 tallért Hollandiában hagytak, 3300 tallért a sziléziaiaknak, 1833 1/3 tallért az erdélyieknek szántak (Franck levele szerint 1866 és fél imperiált, amelyhez 200 imp. átváltási nyereség is társult), 2566 2/3 tallért Hamburgba küldtek Lubienieckinek (a mannheimiek és a marchiaiak számára), a maradék 3300 tallér pedig Poroszországba került. UBA. Mss. N78f

21 Visser, i. m. 321–322.

lévő Przytkowski ráruházhatta a pénz fölötti rendelkezés jogát. Naeranus a kiugrott remonstánst, Kuypert bízta meg a kiadással, de ő üzleti vállalkozásként csak a munkát szervezte, tartalmi kérdéseket illetően nem volt beleszólása.²² Naeranus azonban nem tudott folyamatosan jelen lenni a munkálatoknál, hiszen nem Amszterdamban, hanem Oudeweteringben szolgált remonstráns prédikátorként. Ezért Franck a problémákkal előbb Pontanust és Poelenburgot, valamint Galenust kereste meg. A kudarcok után a barátok talán attól tarthattak, hogy a döntési joggal bíró Naeranus végleg leállítja a munkálatokat, ezért beszélük le a szerkesztőt, hogy Naeranus egyáltalán beavassa a kérdésbe. A titkolózást Adam Franck ennek ellenére nem tartja célravezetőnek. A hollandok bizalmatlanságáról értesülve Przytkowski az öncenzúra mellett döntött: a távolból érthetően nem tudhatta megítélni, hogy a hollandok támogatása mennyire a száműzöttek iránti pusztaszolidaritás, és ez utóbbival semmiképp nem akarhatott visszaélni. Időközben Franck mégis felfedi Naeranus előtt az inkriminált részeket, és ő a *respublica litterae* nevében felháborodottan kéri számon Przytkowskin a szövegcsönkítésre irányuló kísérleteket. A lengyel vezető pedig – megkönnyebbülten vállalva magára a tévedés ódiáját – bocsánatot kér az „enormus lapsusért”.

A levéltöredékekből látszik, hogy Franck nem egyszerűen felbérelt másoló és szerkesztő, hanem *közvetítő* is volt a kiadvány holland és lengyel szervezői között, amely sokszor döntő jelentőségűnek bizonyult fontos tartalmi kérdéseket illetően is. Ebből gondolhatjuk, hogy Franck egy időben nélkülözhetetlen volt Amszterdamban a lengyelek számára, és ez a periódus legalább 1668-ig eltartott. Az 1667-es levél zárójeles utalása, hogy Lubieniecki „igaz képmását ércebe veszik” Amszterdamban [„veram effigiem a nobis aeri incisam”], nem egy laudatív metafora. Franck nyilvánvalóan Lubieniecki nyomdai előkészítés alatt álló művére, a *Theatrum cometicum*ra utal (megjelent 1668-ban), amelyben valóban ott van a Lubienieckiről készült rézkarc, és amelynek munkálataiban ő is részt vett, valószínűleg éppen a levélírás idején. Hogy Lubienieckinek mennyire szüksége volt Franckra – aki Naeranus mellett a lengyel vezetők fő bizalmasa volt (azzal az előnnyel, hogy ő Amszterdamban élt) –, az abból látszik, hogy amikor elszámolási gondok miatt teljesen elmérgesedik a viszonya a kiadó Kuyperral, újból égetően szüksége lesz arra, hogy ügyeit Amszterdamban valaki megbízhatóan

22 Piet Visser cikkében Kuypert és Lubieniecki elmérgesedő viszonyát mutatja be az 1668-ban megjelent Lubieniecki-mű, a *Theatrum Cometicum* kapcsán. A Lubieniecki védelmében Kuypert ellen kikelő Naeranus egy „pénzsajtoló”-nak hívja Kuypert, aki, „bár azt hittük, kezünkben tudjuk tartani, valójában olyan, mint az angolna farka (een ael bij de staert)”, azaz agyafűrt, megbízhatatlan karakter, aki kicsúszik az ember kezéből. Úgy vélem, a fenti, Adam Franckal kapcsolatban idézett Przytkowski-levelek tükrében a mondat első fele árulkodó („bár azt hittük, a kezünkben tudjuk tartani”): mindez megerősíti, hogy Frans Kuypert nem Daniel de Breen ösztönözte a *Bibliotheca* kiadására, hanem Naeranus bízta meg vele.

képviselje.²³ Lubieniecki 1667. október 10-én (tehát nem sokkal Franck erdélyi botránya után) azt írja Hamburgból az angliai Royal Society szervezőjének és titkárának, Henry Oldenburgnak, hogy a *Theatrum Cometicum*mal kapcsolatos minden információt megkaphat Adam Francktól, aki Pieter de Han házában él a Singelen.²⁴

A lengyel–holland disszidens kapcsolatok felpezsdülésének köszönhetően tehát Adam Franck egyre jobban beilleszkedik Hollandia liberálisabb, nonkonformista eszmék iránt érdeklődő szellemi elitjébe, és bizonytalanná válik hazatérése. A mind türelmetlenebb otthoniak – 1665 novembere és 1666 novembere között – négy elmarasztaló levélben sürgették minél előbbi hazatérését. 1667. február 15-én Franck tollat ragadott, hogy megmagyarázza kolozsvári előjárói számára, miért késlekedik visszamenni. A latin nyelvű levélből a 19. században hosszú magyar nyelvű szemelvényeket közölt a *Keresztény Magvető* Benczédy Gergely fordításában.²⁵ Az eredeti kézirat azonban sokáig elveszettnek tűnt, s csak újbóli felbukkanása 1998-ban (Molnár-Bodrogi Lehelnek köszönhetően) adott lehetőséget a fordítás kiegészítésére és pontosítására, illetve a szöveg alaposabb elemzésére.²⁶ Franck volt az egyetlen unitárius peregrinus, aki végül nem tért haza külföldi tanulmányútjáról (társai 1668-ban visszajöttek), s a taníttatá-

23 A Piet Visser 1995-ös cikke szerint a *Bibliothecából* is szépen gyarapodó Kuypert e kiadvánnyal még nagyobb extra profitra próbált szert tenni: bár a határidőket nem tartotta be, a bonyolult illusztrációkat nem pontosan nyomtatta ki, és eleve aránytalanul magas költségeket számolt fel, a *Theatrum* elkészültével további költségekkel fejelte meg a Lubienieckinek benyújtott számlákat. Lubieniecki azért kérte kétségbeesetten a Kuypert „angolnafarokként” tipologizáló Naeranus és a kollegiáns Joachim Oudaant, hogy járjanak közben az érdekében, mivel nem citálhatta Kuypert végső esetben a magisztrátus elé – éppen a frissen megjelent és a hatóságok által azonnal betiltott *Bibliotheca* miatt. (Visser, 320–321.) 1670. december 22-én mindenesetre Lubieniecki egy „*Memorialie*”-t készített Adam Franck számára a *Theatrum Cometicum* példányainak elszámolásáról. (*Memorialie D. Adamo Francko missam circa rationes exemplarium Theatri Cometici conferendas cum Bibliopolis Batavis*, UBA. Mss. A^r 53^l) A *Memorialie*-ből világosan kiolvasható, hogy Kuyperral Lubieniecki az elkészült példányszámok sorsát és értékét illetően évekkel később sem tudott megegyezni. Lubieniecki néhol emlékezetből próbálja a neki felszámított példányok valódi sorsát tisztázni. Az iratból kikövetkeztethető, hogy az elmérgesedő konfliktusban Lubieniecki megbízásából Franck végzett konkrét egyeztetéseket Kuyperral. Mindemellett „Jacob de Le Boer” aláírással az amszterdami egyetemi remonstráns könyvtárban található egy elszámolás Lubieniecki számára, amely szerint 1667. július 12-én 290 imperiál „*fait payer au T[ransylvanus] Adamus Franckus en Amsterdam a [...] benefice*. (UBA. Mss. Lubieniecki *Personalia*, A^r 54⁴³.)

24 *The correspondence of Henry Oldenburg, vol. III, 1666-1667*, szerk: A. R. Hall – M. B. Hall 1966. 512–3. 676. sz. levél.

25 Benczédy Gergely, *If. Franck Adám levele Amsterdamból, 1667. febr. 15.*, Keresztény Magvető, 1888, 28–38. A levél levéltári jelzete: Kolozsvári Unitárius Püspöki Levéltár, Fasc XLI 6.

26 Az eredeti latin szöveg és a holland fordítása 1999-ben jelent Hollandiában. *Transcriptie van de brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam, 15 februari 1667*=Doopsgezinde Bijd-

sért komoly anyagi áldozatokat hozó otthoni egyház ezt nem nézte jó szemmel. Franck levele legnagyobb terjedelemben az ebből kibontakozó konfliktusról szól. Bizonyos, hogy a levélben rokonát, az unitárius egyház szász prédikátorát, Stephanus Paulit szólítja meg közvetlenül, de abból, hogy nem közös anyanyelvükön, hanem latinul fogalmazta meg, arra következtethetünk, hogy levelét valójában az egész kolozsvári gyülekezetnek szánta, a szász és a magyar unitárius egyháznak egyaránt.²⁷ A levélben Franck az intézményrendszer merevségével (tekintélytisztet, a laikusok marginalizálása), konfesszionalizmussal („dordrechti szellem”), az anabaptista hagyományok semmibevételével (gyermekkeresztés, eskütétel) és morális érzéketlenséggel (katonáskodás, hivatalviselés, bíróság igénybevétele) vádolja az erdélyieket. A levél kontrasztként és az erdélyiek számára példaképként a „jóságos Hollandiát” és „annak kivételes és a keresztény valláshoz illő szokásait” említi, amelyet „jobban megkedvelt”, mint a hazáját és az otthoni erkölcöket.

A néhol konfrontatív hangvételű, de csak az általánosságok szintjén maradó szöveg nyílt és rejtett utalásaival sokat elárul arról a miliőről, amelyben ezekben az években Franck mozgott. Érveiből kitetszik, hogy Amszterdamban megismertkedett az anabaptizmus legmérsékeltabb szárnyával, a holland mennonitákkal, akik nem azt a plebejus-maximalista irányzatot képviselték, akikkel a lengyel antitrinitáriusok konfrontálódtak a 16. század közepén. E városi anabaptisták purizmusa nem terjedt ki a vagyonszűzösség meghirdetésére, az igen közeli Münster tragédiájából okulva nem vonultak ki kompakt módon a társadalomból, sőt nem egy tagjuk jelentős magánvagyonra tett szert prosperáló üzleti vállalkozásokból.²⁸ Franck leveléből kikövetkeztethetjük, hogy maga is kapcsolatban állt gazdag mennonita vállalkozókkal.²⁹ Ráadásul – ahogy az levélből kiderül – az

---

ragen, 1999., 202–212., rövid életrajzi bevezetővel (B. Kis A., *Een brief van Adam Francke uit 1667=Doopsgezinde Bijdragen*, 1999. 196–201).

27 Adam Franck és Pauli rokonságáról l. Sandius: „Stephanus Pauli, Hungarus, gener Adami Franci, Pastor Claudiopoli” (*Bibliotheca antitrinitariorum*, 1967. 168). A levélben ugyanakkor találunk egy disputáló részt egy örökség (három gyűrű) hovatartozásáról, amely kétségtelen jelzi a feladó és a címzett rokoni összetartozását.

28 Elég csak a világi és világhírnévre szert tett híres kortárs mennonita festőre, Rembrandtra (1606–1669) gondolnunk.

29 Az 1667-es levélben megemlített kolozsvári intrikusok vádjá szerint Adam Franck Némalföldön a „kalmár szellem”-nek (*animus ad mercaturam*) hódol. A házasságkötés idején valóban, a városi házai bejegyzés szerint mint kereskedő (*koopman*) élt Amszterdamban, a Singelen. (Lambour. *De familie*, 116.) Ő maga így fogalmaz: *librarum rationem habere*, másutt *mercatorum libros currando*, amely nem közvetlen kereskedelemre, inkább könyvelői foglalkozásra utal. A szállásadója kiléte szinte bizonyosan megállapítható: a mennonita eredetű gazdag kereskedő, Pieter de Haan. (ld. 24. jegyzet). Egy érdekes adat 1671-ből fényt vet Franck további mennonita kapcsolataira. Franck és Dieuwertje Verwout első gyermeke születésekor 1671. január 3-án meghalt, akit a Westerkerk M 94-es sírjába temettek. Ez nem a Verwout család kriptája, hanem

anabaptizmus e mérsékelt irányzatának eszmei világa még egy további szűrőn keresztül jutott el hozzá.

A fennmaradt egyházi regiszterből tudjuk, hogy Adam Franck 1662. március 5-én az amszterdami remonstráns broederschaap tagjainak sorába lépett. A holland társadalom felső rétegeibe is beágyazódott, teológiailag liberális vallási közösség az erdélyi unitáriusokkal és a lengyel szociniánusokkal egyaránt szoros kapcsolatokat tartott fenn.³⁰ A „spiritus ille Dordracenus” elsődleges konnotációit tekintve Franck levele is remonstráns alapról indul, további érveit mégsem tőlük meríti, sőt kritikája több helyen ellenük irányul. A remonstráns vezérkar taktikája nagyon hasonló volt a 16. század végi erdélyi unitáriusokéhoz: miközben külön egyház alapítására törekedve és intenzív toleranciairodalmat folytatva igyekeztek az államhatalom képviselőit rávenni arra, hogy minél inkább mondjanak le az egyetlen, jól definiált államegyház koncepciójáról, óvatosan elzárkóztak a túlságosan provokatív eszmék – legalábbis nyilvános vagy hivatalos – felvállalásától. Ez azonban azt eredményezte, hogy a remonstráns egyházban is jelenlévő radikális nézetek képviselői az egyház sikeres legitimizációja után (1630-as évek) keresték az alkalmat arra, hogy – amennyire lehetséges – leváljanak, vagy legalábbis alternatív fórumokat létesítsenek. Ennek a folyamatnak volt az eredménye, hogy a 17. század közepén Hollandiában gombamód el kezdtek szaporodni a tagjaikat a remonstráns és a megmerevedő mennonita egyházi csoportok radikálisabb elemeiből verbuváló „kollégiumok”, Franck kifejezését használva „collegium privatum”-ok. Az 1667-es levél tanúsága szerint Franck az ő nézőpontjukból fogalmazza meg néhol éles hangvételű kritikáját.

A kollegiánsok megalkuvás nélkül, következetesen igyekeztek megvalósítani azt, amit irodalmi szinten a 16. századi humanisták (Erasmus, Dirk Volckertsz. Coornhert stb.) és az 1620-as években megjelent publikációikban a remonstráns szellemi vezetők – mindenekelőtt Simon Episcopus (*Vrije Godes-dienst*, 1627.) – meghirdettek: mindenkinek egyéni joga van a Szentírást értelmezni. A „rijnsburgiak” (ahogy Hollandia-szerre nevezték őket) a közösségen belül megszüntettek mindenféle hivatásos ordinációt, egyenlősítették a „prófétálás”, a nyilvános beszéd lehetőségét, odáig elmenve, hogy lemondtak arról, hogy egyházként defini-

---

egy amszterdami mennonitáé, Frederick Franckené (1611–1675), aki vagyonos ember volt, és életrajza szerint élete legnagyobb részében szintén könyvelő (*boekhouder*) volt Amszterdamban (Lambour, i. m. 116.). 1672-ben azonban Antoinette de Bourignonnal (1616–1680), a híres misztikával Holsteinbe telepedett át, és vagyonáról lemondva askétikus életet élt. Francken még elutazása előtt felajánlhatta Adam Francknak a temetésre családi sírboltját. (A. von der Linde, *Antoinette Bouignon. Das Licht der Welt*, 1895. 93–96.; FIX, i. m. 21,51,66,73.; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, szerk. P. C. Molhuysen és Fr. K. H. Kossman, 1937. 268–269.)

30 Vári A. *Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a holland remonstránsok között*, Keresztény Magvető, 1932., 109–120; 167–183.

álják magukat.³¹ A kollegiánsok nézeteinek jellemzését itt érdemes összekötnünk egy, a Franck-level által felvetett filológiai probléma megoldásával.

A dantzig-i szocinánus teológus-orvos, Daniel Zwicker (1612–1678) viselt dolgaira térve Adam Franck a következő botrányos esetet említi:

„Nem mellőzhetem hallgatással ezúttal, hogy Zwicker, akit öt hónapja nem láttam, sokak előtt népszerűtlenné és gyanússá vált, mégpedig két okból: az első, hogy Galenus ellen írva őt epébe mártott tollal festette le úgy, hogy a legutolsó bolondot sem lehetne rútabbul lefesteni. [Művéhez] egy katalógust mellékelte ugyanis, amelyben, ha jól emlékszem, 27 gúnynevet aggatott rá. Torz, rosszindulatú, hamisan szóló, hiú, képmutató embernek nevezi, a jó ügyek felforgatójának, hogy inkább hallgassak az általa kitalált többi elnevezésről, amelyekkel ezt a híresen becsületes, páratlan férfiút megbélyegezte.”

A kollegiánsok magnetikus hatású szellemi vezetőjének, Galenus Abrahamsz de Haannak az említése, az említett szövegszerkezet és a felsorolt jelzők egyértelműen azonosíthatóvá teszik Adam Franck hivatkozását: Zwicker *De Noch Staende en Triumpherende Sichtbare Kercke Christi ... Het Bedroeft Verval der Tegensprecker, Namelijck Dr. Galenus Abrams, en David Spruyt* 1660. [Krisztus még létező és győzedelmes látható egyházáról] című művéről van szó. Ebben Zwicker lapról lapra haladva kommentálja Galenus *Nadere verklaringe van de XIX Artikelen*, 1659. [A 19 cikkely további kifejtése] című pamfletjét. A Galenus ellen irányuló vitairathoz Zwicker a 239. oldaltól kezdődően egy „katalógust” [register] mellékelte, amelyben 28 pontba foglalva összegzi Galenus érvelésének gyengeségeit. Galenus botrányt kavarázó műveiben (*Bedenckingen over den Toestant der Sichtbare Kercke Christi op Aarden, Kortelijcke in XIX Artikelen Voor-Ghestelt...* 1657. [Krisztus látható földi egyházának állapotáról való elmélkedés 19 cikkelyben röviden előadva] és a *Nadere verklaringe...*) fejtette ki „láthatatlan egyház” koncepcióját, amely szerint a 17. században nincs és eleve nem is jöhet létre tévedhetetlen, isteni autoritással bíró, „látható” egyház. Ez az ekkleziológiai felfogás nemcsak valamennyi fennálló egyház kritikája volt, hanem egyúttal a kollegiánsok liberális gyülekezeti praxisának következménye is: megengedi ugyanis, hogy a kollégiumokban megszólaló laikus „próféták” esetenként tévednek, helytelen ítéleteket, nézeteket terjesztenek. Adam Franck ezt a felfogást visszhangozva írja az erdélyieknek, hogy „a gyenge testvér és a tőlünk eltérő nézetű keresztény nem záratik ki a mi gyülekezetünkéből”.

A kollegiánsok mögött befolyásos és tehetősebb tagjaik révén jelentős anyagi erő állt, és a korabeli Európa legnagyobb könyvpiarát magáénak tudó Amszterdamban viszonylag egyszerűen jutottak publikációs lehetőséghez: így vitáik, pamfletháborúik, nézeteik könnyedén keltettek nemzetközi visszhangot is. Ezt

31 J. Israel, *The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic* =The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic, 1997. 3–36. Fix, i. m. 1–57.

számos olyan irodalmi vita bizonyítja, amelyet ők „provokáltak” az európai respublica litterae világában. Az amszterdami kollégium alapítója, Daniel de Breen (1594–1664) latin nyelvű, radikálisan pacifista eszméket propagáló művének például komoly, több évtizeden keresztül elhúzódó recepciója volt a lengyel szociniánusoknál, felelevenítve a 16. században már egyszer marginalizálódott szociáletikai radikalizmust a lengyel testvérek között.³² Adam Franck levelét e többkötetnyi irodalmat produkáló és bizonyára számos személyes és közvetlen konfrontációt is kiváltó vita Erdélyig elérő, apró hullámának tekinthetjük. Franck elítélően veti fel levelében, hogy az erdélyiek igénybe veszik az állami törvényeséket, és – még rosszallóbb éllel – hogy nem tagadják meg a fegyverviselést. Kontrasztként a kollegiánsokat említi, akik – amíg az erdélyiek katonák között élnek, és lelküket emberi gaztettek végignézésével feszítik meg – naponkénti összejöveteleken szent dolgokról beszélgetve a testvériséget ápolják, és a keresz-

32 Daniel de Breen *De qualitate regni Christi*, 1657. című művéről van szó. De Breen latin nyelvű munkáinak poszthumusz összefoglaló kiadásában (*Opera theologica*, 1666) feltételezhetően Adam Franck is tevékenyen részt vett, Kuyper ugyanis a *Bibliotheca* „kiegészítő kötetének” tekintett (Wilbur, i. m. 561) Brenius-művet a *Bibliotheca* és a *Theatrum Cometicum* között adta ki. Franck mindkét utóbbi mű kiadásában bizonyítottan szerepet játszott, logikusnak tűnik tehát, hogy Kuyper a kettő között sem hagyta őt „munka nélkül”. De Breen alakja azért is nagyon érdekes Franck levele szempontjából, mert az ő pacifizmusa nyilvánvaló módon forr szorosan egybe a dordrechti eseményekkel. De Breen Episcopus titkárként és nagy reményű fiatal teológusként maga is részt vett a dordrechti zsinaton, s így közvetlen tanúja volt a tragédiához vezető eseményeknek, ahogy a száműzettek sorsában is osztozott. Ezért is magyarázatra szoruló fordulat az élettörténetében, hogy az enyhülést hozó 1620-as–30-as években mégsem vett részt a remonstráns egyház Episcopus által vezetett megszervezésében és felépítésében. Ennek nyilvánvaló oka az volt, hogy nem értett egyet sem a remonstránsoknak az egyházzól alkotott felfogásával – ezért is alapította meg 1646-ban Adam Boreellel az amszterdami kollégiumot –, sem azoknak az államhoz való viszonyulásával. De Breen vitája Episcopusszal a magisztrátusról egy érdekesen megszerkesztett „kétszerzős műből” követhető nyomon, amely az Episcopus összes művét tartalmazó *Opera Theologica* második kiadásában jelent meg 1665-ben, a Franck-levelé keletkezése előtt nem sokkal. Episcopus 1622-ben írt tanulmányt egy akkor nagyon aktuális problémáról: viselhetnek-e a keresztények hivatalt? De Breen ezt kéziratban olvasta, és *Examen* címmel kommentárokat írt hozzá. Episcopus aztán De Breen nézeteit újra kritikai megjegyzésekkel látta el, és vitájuk közös gyümölcse jelent meg Episcopus gyűjteményes kötetében. Episcopus alaptétele szerint a keresztények vállalhatnak hivatalt, sőt ők a legalkalmasabbak a hivatalviselésre. De Breen szerint az igaz tanítványok nem uralkodhatnak, csak szolgálhatnak másokat. Episcopus De Breen gondolatait utópisztikusnak minősítette: a világ hatalom nélkül káoszba süllyedne, a jókat meg kell védeni a gonoszokkal szemben. Breen válasza erre, hogy egy keresztény ne vállaljon hivatalt, de a pogányokat semmi sem akadályozhatja meg, hogy ekképpen cselekedjenek. A polgárok védelme és a rosszak büntetése „alacsonyrendű dolgok”, amelyben a *ius naturae* helyett a bosszúállást tiltó *ius caeleste*-t követő igaz keresztények aktív módon nem vesznek részt. (J. Trapman, *Erasmus seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1594–1664) and his posthumus Compendium Erasmicae (1677)*=Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (73), 1993. 165–166.)

tény tökéletességéből adódó kötelességüket végzik. Franck leveléből azonban az nem derül ki, hogy a pacifizmus a kollegiánsok között is inkább vitára, megosztottságra adott okot, semmint hogy konszenzusteremtő alapelv lett volna.³³ Hasonlókat lehet elmondani a lengyel szociniánusok esetében is, akiknél az emigráció talán legbefolyásosabb vezetője, Samuel Przyckowski folytatott évtizedekig tartó küzdelmet a soraikban lábra kapó maximalizmus ellen.³⁴ A későbbi életút fényében sem tűnik maradandónak Franck harcok pacifizmusa³⁵, sőt mintha már maga az 1667-es levél is rejtett bizonytalanságot tükrözne.³⁶

33 Éppen az 1660-as évek végén De Breen unokaöccse, a *Bibliothecát* kiadó Kuyper és néhány barátja megpróbálta rávenni a kollegiánsokat, hogy zárják ki köreikből azokat, akik hivatalt vállaltak. Arra hivatkozott, hogy a legtöbb kollegiáns pacifista, és ellenzi az elnyomó hatalom gyakorlását. Az évente kétszer szokásos rijnsburgi kollegiáns gyűlésen ellenlábasa, Jan Bredenburgh azonban a kollegiáns mozgalom elkötelezetten toleráns szellemiségére apellálva meggyőzte hallgatóit, hogy Kuypert leszavazzák. Bár az amszterdami kollegiáns kört alapítójáról nevezték *Breenisten*-nek, személyét mégsem lehet azonosítani a kollegiánsok egészével. A (mérsékelt) chiliaszta Brenius tisztában volt vele, hogy perfekcionista nézetei nehezen igazíthatók a „premilleniumi” világhoz. Bár úgy vélekedett, hogy egy keresztény ne viseljen hivatalt. fent említett művében nem állította azt, hogy aki ezt teszi, kizárja magát az isteni királyságból. Inkább az Adam Franck által is idézett bibliai kifejezéssel „gyengébb tagok”-nak tartotta az ilyeneket, akiket türelemmel elviselni, felvilágosítani kell. Az Adam Franckkal közvetlen munkakapcsolatban lévő Kuyper szerint viszont De Breen a *De qualitate regni Christib*en nem vonta le a megfelelő következtetéseket. Hogyan vallhatja magát kereszténynek az, kérdezi a *De recht weerlooz*ezban (1678), aki a Hegyi Beszéd alaptörvényeit sem vallja magáénak. Az ilyen emberek szerinte képmutatóknak vagy hitetleneknek nevezhetők. De Breen azonban nem zavarta, hogy „tökéletes keresztények” csak nagyon kevesen vannak, és ezt a szűk kört nem azonosította a kollegiánsokkal. (Fix, i.m. 230; Trapman, i. m. 172–175.)

34 A vitát a szociniánusok között Wolzogen Brenius-fordítása indította el. Témánk szempontjából a vita legfontosabb momentuma, hogy – miként azt Adam Franck levele is leírja – a polémia egyik főszereplője, az ifjabb Joachim Stegmann 1666-ban Amszterdamba érkezett, és Erdélybe készült letelepedni. Stegmann Wolzogen hatása alatt állott, és Socinus örökségét féltette Przyckowski „realizmusától”. A pacifizmusban a lengyel egyház tragédiájának az okát látó Przyckowski szerint ugyanis a *non resistere malo* kérdésében Socinus nézetei sem teljesen megalapozottak: az igazság védelme és az önvédelmi háború nem bűn, különösen nem az a hivatalviselés. A vitába rajtuk kívül – még radikálisabban pacifista nézetekkel – beleszólt még a szintén Amszterdamban tartózkodó Daniel Zwicker. S. KOT, *Socinianism in Poland. The Social and Political Ideas of the Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 1957 183–207.

35 A politika felé sodródó Franck paradox módon néhány évtized múlva az európai háború kibontakozásában érdekelt angol kabinet egyik legeredményesebb németalföldi lobbistájává válik.

36 Talán meglepő, hogy Franck érdemesnek tartja elmesélni a Zwicker körüli bonyodalmakat az erdélyi gyülekezet számára, amire lehetséges magyarázatként szolgálhat Zwickernek egy 1650-ből származó önéletrajzi vonatkozású megjegyzése, miszerint korábban látogatást tett volna az erdélyi hutterita testvéreknél. (P. Bietenholz, *Daniel Zwicker (1612–1678): Peace, Tolerance and God the One and Only*, 1997. 24.) Zwicker utalását némiképp valószínűbbé teszi az a tény, hogy hátrahagyott könyvtárában megtalálható volt Szenci Molnár Albert latin–magyar szótára.

„Másodszor, hogy Vossius maradékainak örökségét (Vossius az ő házában halt meg, s végrendelettelre ösztökélte – s gyermekei tudta nélkül csaknem erőszakolta) jogosan és jogtalanul magára ruházta, s abból Vossius gyermekeinek egy fillért sem adott, noha figyelmeztette és kérte sok derék férfiú, kik közül némelyeket gúny tárgyává tett. – Félek, hogy *rövid időn törvényszékre hurcolják, s visszaadásra kényszerítik*, miután Ladenbachiát kiverte házából. Hosszú volna mind felsorolni, amiket tett még azelőtt és azután is őszinteségének beszennyezésével. Bizony senki sincs, ki azelőtt becstülte, hogy most ne nézné görbe szemmel.”³⁷

Franck a fenti részletben azt állítja, hogy Zwicker rávette az amszterdami házában lakó apósát, hogy többi gyermekét kizárva ráruházza az örökséget, és a hagyaték érvényesítésének érdekében állami kényszerítő eszközöket vett igénybe Dantzigban.³⁸ Érthető, hogy Franck szerint mindez visszatetszést szült a kortár-

---

(Bietenholz, i. m. 245.) 1642 után Zwicker már nyíltan bírálta a Szentháromság dogmáját, így nincs okunk feltételezni, hogy az esetleges erdélyi utazása során ne kereste volna fel a kolozsvári unitárius szászokat. Így találkozhatott az idősebb Adam Franckkal és az ekkor még gyermekkorú fiával, valamint a levél címzettjével, Stephanus Paulival is (aki csak 1651-ben peregrinált saját költségén Leidenbe). Franck tehát híreit Zwickerről akár mint közös ismerősükről is papírra vethette Pauli számára.

- 37 A részlet előzményét l. fent: Zwicker vitája Galenusszal. A fentebb idézett konfliktus azonban 1660-ban, hét évvel Franck levelének kelte előtt volt. Franck valódi célja tehát a Galenus-afférral nem egy újdonság leírása lehetett, hanem hogy mindezzel továbbszínezza ezt a Zwickerre árnyékot vető családi konfliktust, amely az 1666-os évben keltett fölbolydulást az amszterdami lengyel emigráció körében.
- 38 Egy bizonyos Martin Vossról, Dantzig tanácsosáról és gazdag szociniánus borostyánkő-kereskedőről, akinek a lányát, Mariat, a híres Martin Ruar (1589–1657) vette feleségül, a szakirodalom már eddig is tudott. Daniel Zwicker egyik 1662. július 22-én kelt, bátyjának írt levele ugyanakkor eddig fejtörést okozott a témával foglalkozó szakembereknek. Ebben közli, hogy Dantzigban néhány csendes és békeszerető embert, *többek közt az apósát*, nem oly rég száműzetésbe kényszerítettek. (Bietenholz, 13., 18.) A Franck- és Zwicker-levélrészlet viszont szerencsésen egymást is értelmezheti, ha feltesszük, hogy a végrendelező Vossius nem volt más, mint Zwicker Dantzigból száműzött apósa. A bizonyítás Ruud Lambour érdeme, aki az amszterdami városi levéltárban rátalált a Franck-levél által inkriminált végrendeletre. Voss második lányának, Catharinának férjeként Zwicker valójában egykori dantzig barátjának és későbbi ellenlábásának, Martin Ruarnak volt a sógora. Martin Voss 1660-ban döntött úgy, hogy emigrál Dantzigból, a város ugyanakkor 1661-ben úgy határozott, hogy – bár száműzöttként távozott – nem foglalja le a javait. Voss a szociniánus emigráció jól ismert stációit járta végig: a sziléziai Kreuzburgból a holsteini Friedrichstadtba ment, ahol 1662 szeptemberében csatlakozott a remonstránsokhoz. Itt ismerkedhetett meg Adam Franckkal, és vele együtt 1663 októberében érkezhetett Amszterdamba, ahol 1664. február 28-án regisztrálják a remonstráns egyházban. Az Adam Franck által említett nevezetes eset 1665. június 5-én történt. Martin Voss végrendeletében minden ingóságát (úgy mint aranyát, ezüstjét, ékszereit, borostyánkőveket, a könyveket, valamint a dantzig ház bérletének éves bevételét) vejére, Zwickerre és feleségére hagyja, amennyiben hátralevő életében lakást és ellátást biztosítanak neki. Zwicker és felesége elfogad-

sakban az iránt a Zwicker iránt, aki 1654-ben a szepesszombati hutterita kommunán tanítója volt (akik semmiképp nem vetettek volna be állami eszközöket vagyónuk védelmében), és az iránt a Zwicker iránt, aki a magisztrátus megítélésében is radikálisan pacifistának igyekezett magát feltüntetni a kollegiáns mozgalomban dúló viták során.³⁹ A részletből az egyszerűbb tanulság az, hogy a pacifizmust illetően a legelszántabb publicistáik esetében is előfordult diszkrépancia a magánéletük és az elveik között. Franck környezete görbe szemmel is tekint rájuk. A levél azonban többet is állít: Zwicker egyenesen „kényszerítette” apósát a végrendelettelre, emiatt Franck tart attól, hogy hamarosan „törvényszékre hurcolják”. Sokatmondó hallgatás, hogy ezt a készülődő pert a levélíró már kommentár nélkül hagyja. Hogy kik lehettek a pereskedni készülő, sejthető: az eset különösen az örökségből kizárt, szintén Amszterdamba gravitáló Ruar-gyerekeket és családjukat érinthette, akik tagjai voltak a kollegiáns köröknek, és feltételezhetően mindannyian jó barátai és sorstársai voltak a velük egy generációhoz tartozó Adam Francknak.⁴⁰

A Franck által példaképként állított kollegiánsok tehát korántsem voltak egységesek – sem elveikben, sem életvitelükben – azokat a kényes kérdéseket illetően (radikális pacifizmus, gyermekkeresztség), amelyeket Franck az erdélyiek ellen felhoz. A középpontba állított kollegiáns nonkonfesszionizmus és az idealizált tolerancia szintén többször törekenynek bizonyult Hollandiában, a legtörekenyebbnek akkor, amikor a holland kollégiumok a filozófiai racionalizmussal konfrontálódtak.⁴¹ A levélből – nem meglepő módon – ki is derül, hogy a

---

ták a felajánlást és a feltételeket, és kölcsönösen egymást nevezték meg a másik örökösének. Voss pár hónappal később, még 1666. április 30-án elött meghalhatott, mivel ezen a napon Zwicker egy ügyvédet bízott meg azzal, hogy az örökségnek számára Dantzigban érvényt szerezzen. Az albérlőnek, Ladenbachianak azért kellett távoznia – Adam Franck szerint nem békés úton –, hogy a házat eladhassák. Az ügyvédi meghatalmazás, amelyet Zwicker adott, tartalmazza azt a szokásos jogi formulát is, hogy a végrehajtásnál akár az állam által megengedett kényszerítő eszközöket is alkalmazhatnak. A Franck-levél azt sugallja, hogy ezt Ladenbachia esetében alkalmazták is. Lambour, *De Familie*, 121–124.

39 A holland–lengyel pacifizmus-vitában markáns állásponttal fellépő Daniel Zwicker – Franck levele előtt nem sokkal megjelentett művében – radikálisan elveti a háborút, a halálos ítélet, a börtönbüntetés és a hivatali erőszak alkalmazását. (*Ecclesia antiqua intermis*, 1666., holland fordítása, *De weerlose oude Kercke*, 1668.) Trapman, i. m. 156–177.

40 Martin Ruar fiai közül a legidősebb: ifj. Martin gyakorlatilag egy idős volt Adam Franckkal (1640/41–1694); öccse, a későbbi könyvkereskedő és -kiadó, David valamivel fiatalabb (1652/53–1700/08); 1667-ben ugyanakkor ott volt Adam Franck mellett egy fiatal Ruar-lány, akinek a nevét nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy ifj. Joachim Stegmann feleségeként 1666-ban érkezett Mannheimből Amszterdamba, férjével pedig nem sokkal ezután Kolozsvárra költözik: ő is igényt tarthatott nagypapja örökségére. (Lambour *De Familie*, 123–124.)

41 A radikális racionalizmusról való éles vita felszínre hozta a kollegiáns tolerancia határait, és végül schizmához vezetett az 1680-as években. A vitáról Adam Franck is megemlékezik az 1685-ben Szentiványi Márkos Dánielhez írt levelében: „A strassburgi luteránusok közül majd-

kollegiánsok nem voltak egységesek Adam Franck ügyének megítélésében sem. Bár Franck hangsúlyozza, hogy mind az amszterdami, mind a rotterdami kollégium tagjai és jelesei kiálltak mellette, és a jórészt anabaptista mennonitákból álló tagok megbotránkozással tanulmányozták az esküt is tartalmazó kötelezvényt, maga sem tagadja, hogy tart attól, létezik ellenpárt [adversa pars] is. Utóbbiak mögött valószínűleg a remonstráns egyház egyes tagjait sejthetjük, akiket a kereszteléskérdés középpontba állításával aligha tudott a maga oldalára állítani Franck.⁴² Ugyanakkor megkönnyebbüléssel veszi tudomásul, hogy az erdélyiek az ekkor a Hamburg melletti Altonában élő, de gyakran Amszterdamba látogató Stanisław Lubienieckire bízta a döntőbíró szerepét, és jelzi, hogy (a remonstráns egyházban is) vannak, akik ügyét védelmezzék, bárkik legyenek is az ellenkező párton. Mint azt fentebb láthattuk, Franck szándéka, hogy egyelőre nem tér haza Kolozsvárra, egybeesett Lubieniecki és a lengyel vezetők sürgető aktuális érdekével is, és előfordulhat, hogy utóbbiak Franck kritikai érveivel is adtak sugallatot.⁴³ Franck ügyének valóban lehettek támogatói a holland remonstránsok között is, például Naeranus, akinek a közbenjárása révén Franck – minden bizonnyal a teológiai tanulmányai rovására – elvállalta a *Bibliotheca* szerkesztését, szintén oka volt tehát közbenjárni, hogy Franckot ne ériék emiatt otthon méltatlan támadások.⁴⁴

A levéllel összefüggésbe hozható források és történeti anyagok az 1667-es levél kritika részének jelentőségét tehát inkább tompítják, és azt sugallják, hogy Franck és az erdélyi unitárius gyülekezet kapcsolatához inkább a későbbiekben megnyilvánuló kölcsönös együttműködési készség felől érdemes közelítenünk. 1667-ben Franck mindenekelelt a könyvkiadásban szerzett jártasságát és kapcsos-

---

nem mindenki katolikussá vagy inkább ateistává lett, amilyenek nálunk is sokan találhatók, és akiknek száma itt egyre inkább növekszik azon szakadások nyomán, amelyek barátaink között támadtak, akiket itt kollegiánsoknak neveznek. Köztük közel a legkiválóbb Dr. Klinekhamer.” (Országos Levéltár, P. szekció Teleki-család iratai, 2145.) A schizmáról I. Fix, i. m. 215–246, J. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, 2001. 342–358.

42 A paedobaptismusra és a remonstránsok korabeli viszonyára jellemző, hogy Frans Kuyper éppen a gyermekkeresztelés megtagadása miatt volt kénytelen megválni remonstráns prédikátori tisztségétől 1652-ben. Fix, i. m. 149–150; Visser, i. m. 318.

43 A szintén pacifista Lubieniecki a következőkkel inti az Erdélybe menekült lengyel disszideneket: „Nyerjétek mentességet bármely katonai szolgálattól, beleértve az általános toborzást, és inkább nemesi címeteket és polgárjogotokat adjátok fel, semmint hogy arra kényszerítsenek, hogy háborúba menjetek velük. A mi népünknek nem szabad sem városi, sem országos hivatalt viselnie, mert a hivatalviseléssel kapcsolatos különféle tevékenységek veszélybe sodorják az egyéni lelkiismeretet.” KOT, i. m. 204–205.

44 Mint a Kolozsvárt fennmaradt egyetlen leveléből kiderül, Naeranus személyesen tartotta a kapcsolatot Stephanus Paulival. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, szerk: Lakó Elemér, 1997. 1105/H.

latait ajánlja fel az erdélyiek részére, és tény, hogy valamikor az 1670-es években – máig rejtélyes módon – Németalföldön kiadják Enyedi György *Explicationes*-ét.⁴⁵ Minden bizonnyal Adam Franck jelenlétének (is) köszönhetően az 1680-as évektől az idelátogató erdélyi teológushallgatók támogatásra számíthattak hollandiai kollegiáns mentoroktól, s ez a mecénatúra 1750-ig (Franck halála után is, Samuel Crell által szorgalmazva) folyamatosan fennmaradt.⁴⁶ Stephanus Pauli

45 Káldos János idézett művében összeveti a *Bibliotheca* tipográfiáját Enyedi György *Explicationes*... című művének 1670-es (vagy az utáni) németalföldi kiadásával, és felhívja a figyelmet a hasonlóságokra. (Káldos, i. m. 81.) Az 1667-es levélből kiderül, hogy az erdélyiek számára sem volt új Adam Franck jártassága a nyomdai szakmában, és különféle kéziratokat is küldtek neki nyomtatás végett (például Andreas Dudith levelét). Levelében kifejti, hogy életcéljának tekinti, hogy az erdélyi és lengyel szerzők írásai (külön említi Johannes Crellius műveit, Joachim Stegmann Erdélyben írt fő művét, a *De iudice et norma controversiarum*-ot és Valentin Baumgarten *Antitriheia*-ját) közreműködése által megjelenjenek. E célját Hollandiában is hangoztathatta, hiszen házakhoz jár szociniánus kéziratok után kutatni: egy chirurgusnál, aki egy elhunyt remonstráns pap fia, meg nem nevezett kéziratokra bukkan a lengyel testvérek keze által lejegyezve, Praevostia házában pedig megtalálta a nevezetes placat-ot – középpontjában egy apjának címzett levéllel –, amivel Voetius 1638-ban megindította a szociniánusok elleni kampányát, másutt pedig további Dudith-levelék kerülnek hozzá. Leveléből az is kiderül, hogy Franck gondoskodott arról, hogy a kinyomtatott vagy megvásárolt könyvek (a Rakóvi Katekizmus, Wolzogenius egyik műve és a *Bibliotheca* első két kötete) eljussanak Erdélybe. Az erdélyiek tanácsot kérnek tőle a Kolozsvárra kerülő és felújításra szánt fehérvári nyomdát illetően, amiből Franck arra is gyanakodhatott, hogy azért gyakorolnak rá nyomást, hogy azt a nyomdát ő működtesse. Franck szerint azonban Erdélyben nem éri meg önálló nyomdát működtetni, és inkább azt tanácsolja, hogy az otthoniak hozzák Amszterdamba kinyomtatni kézírataikat.

46 Van Saan azt írja naplójában, hogy „Denijs van der Burgh és Hartigsvelt urak, Francke két különleges barátja, sokat adakoztak a szegény erdélyi diákok részére 1680 és 1706 között. A fentebb említett Francke ezért gyakran dicsérte őket.” Van Saan, i. m. 4v. A valószínűleg folyamatos kollegiáns mecénatúra lehetőségeket nyitott később – Franck halála után is –, hogy erdélyi unitárius fiatalok (például Szentábrahám Lombard Mihály, Agh István vagy Pálffy Benjámin) hollandiai tanulmányokat folytathassanak. Az utolsó, aki – immár nem szívesen látott vendégként – igénybe vehette a kollegiánsok némi támogatását, Fejérváry Sámuel (1721–1781) volt 1750-ben. Fejérváry 1750. október 28-i leideni levelében közli az otthoniakkal, hogy az „sep-rejére jutott az atyafiságnak és az atyafiúi beneficiumoknak”, s csak olyan feltétellel adtak neki némi „viaticumot”, hogy „Lugdunumból [Leidenből] magát egészen kifejtvén” útnak induljon, és hogy az ottaniak „soha többé egy peregrinus studensnek is semmit sem suppeditálnak”. A fő probléma, hogy az említett mentorokhoz „közelebb vagynak in credendis a remonstránsok, hogysen az unitáriusok”, ráadásul az erdélyiek „philosophicumot, mathematicumot, linguá-kot, pogányokhoz illő tudományokat és nem keresztényhez” tanulnak. Hogy a levélben a kollegiánsokról van szó, az kikövetkeztethető Samuel Crell említéséből és W. de Kokerre való hivatozásból, aki a rotterdami kollegiánsok egyik vezetője volt (ld. J. C. van Slee, *Rijnsburger Collegianten*, 1980. 130–131.). Mivel a 1750-es–60-as években a hollandiai kollegiáns körök felbomlottak, Fejérváry levele az bizonyítja, hogy történetük során végig kapcsolatban voltak az erdélyi unitáriusokkal. (A jelzés nélküli Fejérváry-levelét 1997-ben az unitárius püspöki levéltárban a Fasc. A/60-hoz csatoltam.)

halála után, 1676-ban Adam Franck értékes könyvtára is az erdélyi unitárius egyház tulajdonába került,⁴⁷ a leglényegesebb momentum azonban az, hogy Franck és az erdélyi unitárius egyház az 1680-as évektől szorososan együttműködött annak érdekében, hogy a korábbi európai hatalmi egyensúly megbomlása után veszélybe került erdélyi és magyar állam az új helyzetben is megőrizhesse (valamilyen formában és mértékben) szuverenitását.

Levele végén Franck aktuális politikai-katonai hírekről számol be, amely átvezetésül szolgálhat politikai leveleihez, illetve alkalmat adhat arra, hogy néhány bizonytalan fogódzót felvázoljunk, milyen élmények érthették az elzárkózónak és pacifistának mutakozó Franckot, amitől az 1680-as években már mint egy mind Hollandiában, mind Angliában a döntéshozók legfelsőbb köréhez tartozó, tevékeny „homo politicus” tűnik elének.⁴⁸ A levélben néhány aktuális momentumában felidézi a második angol–holland háborút, ami egyrészt „Németalföld aranykorának” tetőpontja, hiszen megőrzik nagyhatalmi pozíciójukat a tengereken, mégis egy teljes összeomlással fenyegető válság kezdete is, hiszen a Spanyol-Németalföldet bekebelező Franciaország hatalmas, nyugtalanító szomszédként ekkor, 1667-ben tűnik fel a Köztársaság déli határainál. Az angolokkal kötött gyors béke önmagában nem hártotta el a veszélyt, és a francia abszolút monarchia megjelenése a térségben Franck és baráti köre számára a lehetőségek jelentős beszűkülésével fenyegetett. E jövőbeni eshetőségen túl napi élményük lehetett, hogy az 1651-ben gyermekként félreállított fiatal helytartó, III. Vilmos a mind kritikusabb helyzetben egyre nagyobb befolyásra tett szert, amely mint alternatíva legfeljebb egy holland abszolútizmus távlatát nyújtotta. Ez a kilátás különösen Franck körét aggaszthatta, akik nem vihették volna sajtó alá a *Bibliothecát*, és nem tudtak volna gyakorlatilag háborítatlanul antitrinitárius könyvek szerkesztésével, kéziratok gyűjtésével foglalatzkodni, ha a Dordrecht óta sajátosan alakuló politikai konstelláció nem biztosított volna nagyobb szellemi szabadságot a hatalomtól távol lévő polgároknak is. A Franck által látogatott kollegiáns társaságok – bár-hogy igyekezett is egy rétegük politikailag elzárkózni – tisztán spirituális érvekkel is az államegyházat gyengítették, és a De Witt-rendszer fennállását szolgálták. Franck későbbi pályája szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kívül az 1667-ben még csak érlelődő válság kataklizmába torkolló fejleményeit sem. 1672-ben a németalföldi köztársaság területeinek nagy részét a francia hadsereg szállta meg, a tengeri zsilipek felnyitása árán megőrzött kicsiny maradéktérületen pedig a De Witt-fivérek meglincselésével járó népi lázongások („ultimi barbarorum”) törtek ki. A trauma, a francia seregek megjelenése Hollandia belsejében,

47 *Adattár a XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2. Erdélyi könyvesházak II.* szerk: Monok I., Németh N., Tonk I. 1991. 41–44.)

48 Az 1670-es évek számunkra „sötét évtized” Franck pályáján, egy forrás sem maradt fenn például, amely tőle magától származna.

a mindennapi élet kereteinek szétesése feltárhatta Franck előtt a számára számos lehetőséget nyitó 1660-as évek egyensúlyának törékenységét. A végül rendeződő válságból a holland hadsereg, az újra főhatalomhoz jutó helytartó, III. Vilmos és az államegyház került ki győztesen, amely Franck személyes életében a (de jure illegálisan, mégis háborítatlanul) végzett könyvszerkesztői tevékenység feladását jelenthette.⁴⁹ Családi viszonyai és a remonstráns-kollegiáns körökbeni ismertsége révén azonban egyre szorosabb és személyesebb kapcsolatba kerülhetett az 1672 utáni rezsim aktív politikai ellenzékével, a holland városokat irányító régensekkel. Mivel források tanúskodnak arról, hogy Franck még évtizedekkel később is aktívan ápolta a holland köztársaság mártírjainak emlékét, feltételezhetjük, hogy a De Witt-rendszer gyors és tragikus bukása hozzájárult ahhoz, hogy Franck személyes ambíciói a későbbiekben új irányt vegyenek.⁵⁰

---

49 A katasztrófaév után Frans Kuyper abbahagyni kényszerült kiadói tevékenységét, és nem tudunk arról, hogy a továbbiakban Adam Franck bármilyen könyv megjelenítésében közreműködött volna. Visser, i. m. 318.

50 1703. július 8-án Franck barátjára és patrónusára, Robert Harley-ra hagyta örökül három portréfestményét: a képek Johan de Wittet és testvérét, Cornelis de Wittet, valamint az ifjabb Johan de Wittet ábrázolják. *British Library, Mss. Add 70193, f. 170.*

PÁL JÁNOS

VISSZA- ÉS ELROMÁNOSÍTÁSI KÍSÉRLETEK IDEOLÓGIAI GYÖKEREI A SZÉKELYFÖLDI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉGEKBE (1.)

Az események földrajzi betájolása

Ebben az írásban egy olyan jelenség bemutatását és ismertetését kíséreltük meg – a teljesség igénye nélkül –, amely a trianoni békeszerződést követő román homogenizációs törekvésekbe ágyazódik, és amelynek egyediségét, rendkívüliségét az események földrajzi helyszíne és a homogenizáció által megcélzott szereplők etnikai hovatartozása határozta meg. Mint ahogyan arra a címben is utaltunk, egy olyan folyamat bemutatására törekedtünk, amelyet két lépcsőben kívántak megvalósítani. Az első, defenzív szakasz a kora újkortól a Székelyföldre betelepedett és természetes folyamat során asszimilálódott románság visszarmánosítását tűzte ki célul. A második, offenzív szakasz az elsőben elért sikerekre építkezett, és a semmiféle román kötődésekkel, gyökerekkel nem rendelkező székely lakosság elrománosítását célozta meg.

A pontosság kedvéért szükséges még megjegyeznünk, hogy nemcsak a székelyföldi unitárius egyházközségekben történtek erőszakos térítések, hanem a Székelyföld földrajzi határain kívül esőekben is (Aranyosgyéres, Dicsőszentmárton, Kolozsvár, Küküllőszárd, Várfalva). Székelyföldön azonban az ideológiailag is megtámogatott térítés a többi helyszíntől eltérően tömeges és koncentrált volt, és végső soron a térség etnikai arányainak megváltoztatását, a homogén tömbben élő magyarság megbomlasztását célozta meg. Unitárius vonatkozásban e politika koncentrált támadása Udvarhely megyében a Kis- és Nagy-Homoród mentén fekvő egyházközségeket, Abásfalvát, Homoródalmást, Homoródkarácsonyfalvát, Homoródkeményfalvát, Homoródszentmártont, Oklándot és Vargyast¹, Maros-Torda megyében pedig a Nyárad menti Szentháromságot, Nyomátot és Nyáradgálfalvát érintette súlyosan, mivel az itt található egyházközségek hívei között többen is román felmenőkkel rendelkeztek. Írásunkban ezért a fent nevezett térségek egyházközségeit helyeztük vizsgálódásunk előterébe, hiszen itt a homogenizációs politika minden dimenziójában és aspektusában markánsan jelentkezett.

¹ Vargyas földrajzilag Erdővidékhez tartozik. Homoródújfalut és Gyepeszt fenyegette még a vissza- és elrománosítás veszélye kezdetben, de nincsenek ismereteink arra vonatkozóan, hogy hasonló eseményekre került volna sor, mint a velük szomszédos egyházközségekben.